

Exilis i migracions contemporànies (segle XX)

Enric Pujol*

1. Consideració preliminar

L'estudi del contingent humà, de la gent, constitueix la base mateixa de les ciències socials i de la història tal com les concebem modernament. Malgrat que aquesta afirmació difícilment seria negada per qualsevol historiador, per qualsevol estudiós de la societat o, senzillament, per qualsevol persona mínimament informada, a l'hora de la veritat, no sempre som prou conseqüents amb aquesta idea. Així, determinats aspectes fonamen-

* Enric Pujol i Casademont és doctor en història per la Universitat Autònoma de Barcelona, ha publicat *El descàndit de la història* (1993), *Ferran Soldevila i els fonaments de la historiografia catalana contemporània* (1995, Premi Prat de la Riba de l'IEC 1998), també ha publicat en tres volums els *Dietaris de l'exili i del retorn de Ferran Soldevila* (1995- 2007). És autor d'*Història i reconstrucció nacional: La historiografia catalana a l'època de Ferran Soldevila, 1894-1971* (2003), coautor de *La Mancomunitat de Catalunya i l'autonomia* (1996) i d'*Història de l'Institut d'Estudis Catalans* (2002-2007), codirector del *Diccionari d'historiografia catalana* (2003), editor de *Lexili català del 1936-1939, un balanç* (2003) i *Lexili català del 1936-1939. Noves aportacions* (2006). Ha planificat amb Jaume Santaló el Museu de l'Exili de la Jonquera. Ha estat director de la Casa de Catalunya a Perpinyà i coordinador de l'Àrea d'Història i Pensament Contemporani de la Generalitat de Catalunya.

tals d'aquesta mena d'estudis, sobretot els que fan referència als moviments de població, a les migracions, sovint són menystinguts per no dir pràcticament negligits. Naturalment, això passa més amb un cert tipus de migracions que no amb d'altres.

Els exilis, migracions motivades per persecucions de caràcter polític, ètnic o religiós, encara no han suscitat l'atenció que mereixen per part dels estudiosos. Necessiten ser objecte d'una vindicació metodològica i historiogràfica. Constitueixen una constant històrica que tenim registrada des dels temps antics, fins al punt que sovint s'ha vist l'exili com una circumstància inherent a la condició humana. Fou, però, al segle XX quan el fenomen va prendre una dimensió insòlita a causa de les grans convulsions polítiques de l'època (dues guerres mundials, revolucions gegantines com la soviètica o la xinesa, processos de descolonització i emergència de nous estats, etc.). No és agosarat afirmar que la condició d'exiliat i la vivència de l'exili han estat, com mai, unes circumstàncies fonamentals a l'hora de caracteritzar la nostra contemporaneïtat. És per això que arriba a gairebé sorprendre la poca atenció concedida al fenomen en la immensa majoria de visions sintètiques del segle passat, de caràcter universal, realitzades fins ara. S'imposa, doncs, un canvi d'orientació radical. Els Països Catalans no han pas estat una excepció en aquesta tendència general. Al segle XX van proliferar els exilis i va tenir lloc un èxode massiu, provocat per la Guerra Civil del 1936-1939, sense precedents en tota la nostra història. Quantitativament i qualitativament mai no s'havia vist res de semblant abans. Circumstàncies polítiques expliquen la poca atenció que se li ha dedicat fins a dates força recents. Afortunadament, les coses han començat a canviar.

Així com passa amb l'exili, una altra manifestació migratòria molt important, l'emigració catalana, no ha tingut el ressò social que mereixeria per la seva transcendència històrica, molt rellevant encara al segle XX. Segurament en aquesta relativa marginació hi ha contribuït la importància donada a la immigració rebuda; fenomen, aquest darrer, que sí que ha merescut molts estudis i una atenció social massiva, sobretot pel que fa a la immigració espanyola dels anys seixanta i setanta, i pel que fa a la nova immigració de finals de segle, de procedència diversa, encara que majoritàriament originària de l'anomenat *tercer món*. Un clar exemple d'aquesta situació de desequilibri en l'estudi i en la divulgació social d'un i altre fenomen ens el dona, per exemple, el fet que a hores d'ara existeix, al Principat de Catalunya, el projecte de construir un museu de la immigració i no es preveu fer cap centre museístic que expliqui l'emigració. Certament és una situació anòmala, puix que emigració i immigració són les dues cares d'una mateixa moneda i ens cal conèixer-les molt bé totes dues per poder tenir una visió global del fet migratori.

2. Els exilis de caràcter polític

L'exili constitueix, com ja s'ha dit, una constant de la història de Catalunya. Cenyint-nos només als períodes moderns i contemporanis, ja hi trobem grans exilis que han arribat a formar part de la memòria col·lectiva, pel fet d'anar lligats a esdeveniments molt significatius del nostre passat. És el cas, per exemple, de l'exili del 1652, subsegüent al final de la Revolució Catalana del 1640, que tot just ara ha començat a ser estudiat d'una manera específica. O bé el provocat pel final de la Guerra de Successió, el 1714, que compta ja amb algunes monografies, com la d'Agustí Alcoberro, que ha xifrat en prop de trenta mil les persones que van haver d'emprendre aleshores un exili que afectà, com a indrets d'acollida, Viena, Sicília, Nàpols, Sardenya, Milà, Flandes o Hongria (on els refugiats catalans crearen una nova Barcelona).¹ No cal ni dir que al segle XIX abundaren els exilis. No en va tota la centúria fou una mena de guerra civil permanent i, segons la situació política de cada període, republicans, liberals, monàrquics absolutistes, carlins i, cap a les dècades finals, també anarquistes van haver d'exiliar-se. Grans figures del moment van haver d'expatriar-se, posem per cas l'historiador i escriptor Víctor Balaguer, el polític republicà Abdó Terrades o el cap carlí Ramon Cabrera, per citar només tres referents d'opcions polítiques ben diferents.

A les portes del segle XX, els exilis es començaren a multiplicar com a conseqüència de les guerres colonials. Un cop d'ull als fulls de lleva d'aquells moments ens permet constatar com la deserció no era pas cap fet excepcional, com a mínim en aquelles comarques en les quals podien existir línies de fugida. Les guerres de Cuba i Filipines, primer, i la del Marroc, després, proveïren una xifra no pas negligible de desertors que s'exiliaren. I aquesta darrera, la guerra del Marroc, provocà també alguna revolta de consideració com fou la Setmana Tràgica de 1909, que, a son torn, ocasionà més exilis. Així, en l'expatriació del qui fou primer secretari de l'Institut d'Estudis Catalans, Josep Pijoan, que marxà al Canadà el 1913, al costat de motivacions sentimentals i de malestar per la nova reestructuració de l'Institut, que ara són molt conegudes, cal també considerar una motivació de caràcter polític rarament assenyalada: el desànim provocat per la Setmana Tràgica, molt evident en la seva correspondència amb el poeta Joan Maragall i manifestat de manera explícita, molts anys després, en una entrevista a Josep Pla.² «Vaig marxar, inicialment, perquè la venia venir», hi deia Pijoan en l'esmentada entrevista.³ Quan l'escriptor empor-danès l'interrogà sobre què era allò que veia venir, Pijoan precisà: «La revolució. La idea

1. *L'exili austriacista 1713-1747*, Barcelona, Fundació Noguera, 2003.

2. Vegeu el capítol «Els membres fundadors», a Albert BALCELLS i Enric PUJOL, *Història de l'Institut d'Estudis Catalans*, Barcelona, IEC, i Catarroja, Afers, 2002, p. 28-30.

3. Josep PLA, «Josep Pijoan», a *Homenots (quarta sèrie)*, Barcelona, Selecta, 1959, p. 34.

que en un cantó hi ha els bons i en l'altre els dolents no ha estat mai sant de la meua devoció.»⁴

Així mateix, les lluites obreres del primer terç del segle i la dictadura del general Primo de Rivera (1923-1930) provocaren una gran tongada d'exiliats, encara no quantificada amb precisió, per bé que afectà sobretot el que ara en diem els *quadres* polítics i intel·lectuals d'arreu dels Països Catalans, com testimonien nombrosos llibres apareguts sobretot durant els anys trenta quan encara era molt viu el record d'aquella dictadura, com ara el de Francesc Madrid, *Els exiliats de la dictadura: Reportatges i testimonis*.⁵ Alguns dirigents forjaren bona part del seu prestigi precisament durant aquell exili. És el cas de Joan Comorera, Bonaventura Durruti, Joaquim Maurin, Jaume Miravittles (de qui acabem de commemorar el centenari) i, sobretot, Francesc Macià, que, arran de l'impacte internacional que tingué l'intent revolucionari de Prats de Molló, esdevingué una veritable figura mítica.⁶ També prestigiosos intel·lectuals del moment s'expatriaren i emprengueren una remarcable activitat antidictatorial, com Ventura Gassol, Lluís Nicolau d'Olwer (vinculat d'ençà del 1917 a l'IEC) o Vicent Blasco i Ibáñez.

Ara bé, cap dels exilis de les primeres dècades del xx ni cap dels anteriorment citats no és comparable, per la seva magnitud, al que es desencadenà al final de la Guerra Civil del 1936-1939, que podem qualificar de veritable èxode. No dubtà a qualificar-lo així el geògraf Marc Aureli Vila (ell mateix exiliat) en el seu llibre *Aportació a la terminologia geogràfica catalana*, que l'utilitza d'exemple per a la veu que dedica al concepte *èxode*.⁷ Diu Marc Aureli Vila: «El resultat a Catalunya en l'aspecte de la població, després de la guerra del 1936-1939, fou d'un gran èxode.»

3. El gran exili del 1939

La Guerra Civil del 1936-1939 motivà dues grans tongades d'exilis.⁸ En un primer moment, el 1936, un gran nombre de gent va haver de marxar per poder fugir de les repre-

4. Aquesta resposta només apareix en l'edició de 1959, ja que en la reedició ampliada del retrat de Pijoan, inclòs a *Tres biografies: Maragall, Pijoan, Pijoan* (vol. x, de l'*Obra completa*, Barcelona, Destino, 1968), no hi és; segurament desaparegué per voluntat expressa del mateix Pijoan, que va tenir un paper director (com reconeix Pla) en la redacció del text.

5. Barcelona, Antonio López, 1930.

6. *La Catalunya rebel: El procés a Francesc Macià i als protagonistes de Prats de Molló*, a cura d'Agustí Colomines, Barcelona, Símbol, 2003.

7. Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, Societat Catalana de Geografia, 1998.

8. Dos llibres recents fan un balanç actualitzat sobre la qüestió, ambdós publicats pel Cercle d'Estudis Històrics i Socials de Girona i dirigits per Enric Pujol: *L'exili català del 1936-1939: Un balanç*, 2003, i *L'exili català del 1936-1939: Noves aportacions*, 2006.

sàlies que es desfermaren amb l'inici del conflicte bèl·lic i del procés revolucionari que el seguí. Foren sobretot gent de dreta (molts dels quals eren afiliats a la Lliga) i religiosos.⁹ Tanmateix, el grup de gent que va haver de partir aleshores (entre trenta mil i quaranta mil persones segons les estimacions) era molt més complex políticament que això. Hi trobem noms que no quadren amb l'etiqueta de gent de dretes que, a curt termini, van acabar donant suport al franquisme (per més que els qui feren això foren una gran majoria). Alguns d'aquests noms ens serveixen per veure la complexitat política d'aquesta colla. Així, s'hi podrien incloure personalitats com Rafael Patxot (el mecenes empordanès que fugí del procés revolucionari engegat el 1936, però que des del seu exili suís mantingué sempre un anti-franquisme molt bel·ligerant), el cardenal Francesc Vidal i Barraquer (que rebutjà adherir-se a la causa franquista i que morí a l'exili), el canonge Carles Cardó (autor de la *Histoire spirituelle des Espagnes*, publicada a l'exili el 1946 i molt crítica amb la jerarquia eclesiàstica espanyola) o Josep Puig i Cadafalch (un dels pocs dirigents de la Lliga que no signà el manifest de suport a Franco). També caldria incloure-hi, fins i tot, gent obertament republicana i esquerrana com Ventura Gassol (poeta i conseller de Cultura de la Generalitat) o Josep M. Espanya (conseller de Governació de la Generalitat), que van haver de fugir dels incontrollats a causa de la seva implicació en el salvament de vides dels perseguïts.

Ara bé, aquest primer exili no és en absolut equiparable a la magnitud del segon, de l'exili republicà del 1939. Repetim-ho, es tracta d'un exili sense precedents en la nostra història contemporània. Segurament ens caldria remuntar-nos a les grans expulsions dels moriscs o dels jueus de segles molt anteriors per trobar un èxode equivalent. Parlem de centenars de milers de persones que en quedaren afectades en un primer moment. De les prop de cinc-cents mil persones que travessaren la ratlla fronterera amb la República francesa es calcula que els catalans, valencians i mallorquins arribaven als dos-cents mil. Certament al llarg del mateix 1939 va haver-hi molts retorns i a finals d'any la xifra total d'exiliats era lleugerament superior als dos-cents mil, dels quals més de setanta mil eren catalans. Malgrat aquesta forta davallada parlem d'unes xifres desorbitades, insòlites.¹⁰ A aquesta valoració quantitativa cal afegir-hi una valoració qualitativa: foren els representants polítics de tot un poble els que s'expatriaren i els acompanyà la flor i nata de la intel·lectualitat catalana del moment. No caldria ni dir noms, puix que són a la ment de tots els d'aquells que s'han convertit en grans referents de la nostra memòria col·lectiva: Fabra, Companys, Irla, Tarradelles, Rodoreda, Riba, Soldevila, Bartra, Pi-Sunyer, Bosch i Gimpera, etc., i centenars de personalitats de pri-

9. Pel que fa als membres de la Lliga i la gent de dretes, vegeu Rubèn DOLL, *Els catalans de Gènova: història de l'exode i adhesió d'una classe dirigent en temps de guerra*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2003.

10. Vegeu les dades a Jordi GAITX, «Orígens socials i polítics de l'exili català de 1939», a Enric PUJOL (coord.), *L'exili català del 1936-1939: Noves aportacions*, p. 21- 39.

meríssim ordre. No en va havia estat en l'etapa republicana que la Generalitat encetà un procés de recuperació de les institucions polítiques autòctones que hauria d'haver afectat el conjunt dels territoris catalans de l'Estat espanyol i que amb el resultat de la guerra quedà tallat. També quedà tallat el procés de represa cultural i lingüística (amb la corresponent institucionalització) que, amb renovada vigoria ja des de principis de segle, havia afectat tot l'espai comunicacional català, enllà de divisions estatals i provincials. El resultat de la guerra, amb la instauració del règim dictatorial del general Franco, políticament, comportà l'absoluta desaparició, en el mateix territori català, de tota mena de poder polític autòcton, que no va poder ser restituït fins a la mort del dictador, gairebé quaranta anys després. En l'aspecte cultural i lingüístic, les conseqüències foren també nefastes. En un primer moment, el règim franquista inicià un autèntic genocidi cultural que no reeixí per la resistència popular que trobà. Durant tot el període dictatorial, la cultura i la llengua catalana foren sotmeses a tota mena de restriccions i mai no tingueren cap mena de reconeixement públic ni d'empara legal. En aquest context repressiu, l'exili es mantingué com un espai (extraterritorial) de supervivència política, cultural i lingüística. La Generalitat exiliada va aconseguir mantenir-se com a referent polític. I fou a l'exili on la producció editorial catalana en llengua pròpia va florir, sobretot als primers decennis, quan la mera publicació en català en els mateixos territoris catalans o era prohibida o era sotmesa a unes restriccions que n'impedièn tot desenvolupament normalitzador.

Quan parlem de l'exili, doncs, no parlem només de l'etapa final de la Guerra Civil del 1936-1939, sinó d'un període que s'inicià aleshores, però que durà gairebé quaranta anys i que, a hores d'ara, encara coneixem poc. L'estudi sistemàtic de tota aquesta etapa acaba de començar. Calen molts estudis i una institucionalització que pugui organitzar aquesta recerca per tal de poder recuperar l'immens llegat deixat per aquesta experiència històrica col·lectiva.¹¹ Així, podrem saber amb més precisió quina fou la xifra real i les característiques socioeconòmiques dels exiliats, quina fou l'aportació de tot ordre (política, cultural, empresarial, comercial, etc.) que l'allau d'expatriats féu als països d'acollida, quina fou la relació exili-interior en tot el procés de lluita antifranquista (i la persistència d'exilis polítics després del restabliment democràtic), quina fou la cronologia dels retorns i de les noves sortides que al llarg de la dictadura es produïren (especialment intensos a partir dels anys seixanta, quan les organitzacions antifranquistes prengueren força), en quina proporció influí el prestigiós exili intel·lectual en el desenvolupament general de la cultura catalana i tants altres aspectes que ara mateix a penes intuïm.

11. És en aquesta perspectiva que s'insereix el projecte de Museu de l'Exili de la Jonquera. Sobre aquest projecte museístic, vegeu «El Museu de l'exili de La Jonquera», a *Mnemòsine: Revista Catalana de Museologia* (Barcelona, Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya i Museu d'Història de Catalunya), núm. 1 (2004).

4. Els territoris catalans, indret de refugi

El territoris catalans han estat també, al llarg dels temps i de manera especial al segle XX, receptors d'altres exilis. Un cas especial el constitueix la Catalunya del Nord, indret de refugi privilegiat per als mateixos catalans d'aquest altre costat de la ratlla al llarg dels temps. Així, ha acollit (només pel que fa al segle XX) des de desertors de les guerres colonials, al principi de la centúria, fins a refugiats polítics al final, amb una democràcia ja restablerta després de l'etapa franquista. Fou, però, durant l'exili del 1939 que aquest territori jugà un paper cabdal. Fins ara la tendència dominant per part dels historiadors i dels analistes socials ha estat la d'estudiar el fenomen des de la perspectiva dels catalans que marxaren, però no de veure'l des de la perspectiva dels nord-catalans que van rebre aquella allau humana.¹² Un èxode que tingué unes repercussions importantíssimes per a la zona i que anaren molt més enllà dels anys inicials (quan s'hi van instal·lar la majoria dels camps de concentració on foren reclosos els refugiats). Així, les conseqüències demogràfiques foren molt importants i encara avui són clarament perceptibles. La població actual que és originària de la reculada republicana constitueix una xifra ben significativa, per més que encara no és coneguda amb precisió, cosa que explica la persistència del record d'aquell esdeveniment que encara avui és rememorat amb un apassionament sorprenent.

El conjunt de territoris catalans adscrits a l'Estat espanyol serviren de terra d'acollida de molta gent, donada la neutralitat oficial de l'Estat, durant la Primera i la Segona Guerra Mundial. I ho foren fins i tot durant la mateixa Guerra Civil del 1936-1939. Així, al llarg del conflicte, però sobretot al final, la Generalitat republicana acollí prop de sis-centes mil persones que fugiren de les zones ocupades pels franquistes (mallorquins, bascos, aragonesos...), segons ha pogut establir l'historiador Joan Serrallonga.¹³ Un altre professor, Francesc Bonamusa, ha remarcat que si comparem el volum de població refugiada i desplaçada que el Principat de Catalunya acollia aleshores (a principis del 1939), amb el de deu països que a principis de l'any 2000 ocupen els primers llocs mundials en nombre de refugiats, resulta que en xifres absolutes només el superen l'Afganistan (amb 758.600) i Sri Lanka (706.500); i va per davant de l'Azerbaitjan (572.500), Colòmbia (525.000), Bòsnia i Herzegovina (518.300), Federació de Rússia (490.700), Eritrea (366.800) o Sierra Leone (300.000).¹⁴

Al llarg de la Segona Guerra Mundial, els territoris catalans del Nord (Andorra inclosa), foren clau per a les cadenes de fugues dels soldats i dels aviadors aliats (on destacà, per exem-

12. Vegeu l'article d'Eric FORCADA, «L'arribada del 39 o la retirada vista i viscuda des de Catalunya del Nord», a Enric PUJOL (coord.), *L'exili català del 1936-1939: Noves aportacions*, p. 41-51.

13. Joan SERRALLONGA, *Refugiats i desplaçats dins la Catalunya en guerra 1936-1939*, Barcelona, Base, 2004.

14. «Pròleg. Dels Balcans... als Balcans», a Joan SERRALLONGA, *Refugiats...*, p. 10.

ple, l'actuació que des d'Andorra va menar Francesc Viadiu) i també per a les xarxes, com la de Varian Fry (el Comitè de Rescat d'Emergència),¹⁵ que permeteren l'evacuació del jueus i altres perseguits en una Europa en guerra. No tots els fugitius d'aquell conflicte, però, arribaren a bon port. Alguns trobaren la mort en plena fugida i encara avui reposen en terra catalana, com és el cas del pensador Walter Benjamin, enterrat a Portbou. No tenim tantes dades dels que, pertanyent a l'altre bàndol del conflicte mundial (alemanys, italians i els seus aliats), trobaren refugi als Països Catalans, encara que se'n coneguin alguns casos.¹⁶

Més recentment, a la dècada dels setanta, quan començà el procés de descomposició del règim franquista i s'instauraren diferents règims dictatorials al centre i al sud d'Amèrica, com els de Xile (1973), Uruguai (1975) i Argentina (1976), una quantitat molt significativa d'exiliats polítics d'aquests països i d'altres de l'àrea llatinoamericana afectats per una situació de violència política (com Colòmbia o Perú) o per dictadures anteriors (com la de Brasil, d'ençà del 1964), s'instal·laren en els territoris catalans. Entre aquest grup d'exiliats hi va haver personalitats culturals de gran relleu (sobretot escriptors com Gabriel García Márquez o Mario Vargas Llosa, però també cineastes com Glauber Rocha), que convertiren Barcelona en una capital cultural «llatinoamericana» de referència, impulsora de l'anomenat *boom literari llatinoamericà* i de propostes filmiques agosarades inscrites en el cinema polític militant del moment.

I finalment, per cloure aquest apartat, caldria considerar també tot un seguit d'exilis que afectaren una part de territori relativament reduïda, com fou el cas d'Alacant, que a principis dels anys seixanta acollí, com a conseqüència del procés de descolonització d'Algèria, un nombrós contingent de *pièds-noirs*, xifrat en unes vint-i-vuit mil persones, que féu créixer la població en un 20 %. Molts d'aquests nousvinguts ja eren originaris del País Valencià, per la qual cosa podem considerar aquest fenomen (com a mínim en part) com una mena d'emigració d'anada i tornada.

5. L'emigració catalana a d'altres països

L'emigració catalana fou encara, al llarg del segle XX, un fenomen generalitzat arreu dels Països Catalans i tingué una importància ben notable. Certament, el gran segle de les migracions catalanes havia estat el XIX; sobretot les transatlàntiques, estimulades per la revolució

15. Eva VÁZQUEZ, «De Marsella a Portbou: el Comitè de Rescat d'Emergència i l'exode dels elegits», *Revista de Girona*, núm. 206 (maig-juny 2001), p. 40-48.

16. Josep Calvet explica el cas d'uns cinc-cents guàrdies fronterers alemanys que fugiren per la Vall d'Aran. Vegeu el seu article «El Camí de la llibertat. Un projecte cultural transfronterer», *IBIX. Annals 2004-2005* (Ripoll, Centre d'Estudis Comarcals del Ripollès) (2006), p. 55-64.

dels transports. Però cal tenir present que aquestes migracions (sobretot a l'Argentina i Cuba) tingueren la seva etapa més intensa en el període 1880-1920 i per tant s'estengueren fins als dos primers decennis del xx. També en els primers decennis del segle Europa, i sobretot la República francesa, es mantingué com a focus receptor de gent procedent d'arreu de l'àmbit català. Naturalment, la Catalunya del Nord, fou segurament el territori que proporcionalment aportà un major nombre de gent en aquesta direcció envers Occitània i la França pròpiament dita, encara que també inicialment tingué prou importància per a aquest territori nord-català l'emigració cap a l'Amèrica del Sud i cap a Algèria. Precisament aquesta orientació nord-africana no fou pas exclusiva del rossellonesos (com tampoc no ho era l'orientació envers França i Occitània), sinó que també la seguiren illencs (sobretot menorquins) i catalans del Principat i del País Valencià (especialment alacantins), fins al punt que a Algèria durant bona part del segle existiren colònies de parla catalana, com encara recollí Ferran Soldevila en el seu llibre *Què cal saber de Catalunya?*¹⁷

Als anys quaranta i cinquanta l'emigració catalana fou molt important encara i afectà tot el conjunt nacional, estimulada per la duresa de les condicions de vida provocades pel primer franquisme. Conec el cas d'uns pastissers de Figueres que a la dècada dels anys quaranta decidiren emigrar a Amèrica desesperats per l'escassetat de sucre que hi havia. I aquests no eren pas un cas excepcional. En aquelles dates, la meua mare, que ho va viure, m'explicà que no van quedar homes joves a la ciutat. I no és agosarat pensar que aquest corrent migratori afectà moltes comarques d'arreu de l'àmbit català, sotmeses a uns mateixos condicionants històrics. Hi hagué, doncs, una emigració molt notable en diferents direccions, que afectà diferents països, però que segurament beneficià també les grans aglomeracions com la mateixa Barcelona.

Als anys seixanta es produí, certament, un punt d'inflexió i alguns indrets significatius dels Països Catalans passaren de ser centres emissors d'emigració a centres receptors d'immigració de fora dels territoris catalans. El Principat fou el territori on aquest fenomen es féu més evident gràcies al pol d'atracció de Barcelona, quan encara el País Valencià, posem per cas, generava una considerable emigració, significativament cap a França i la República Federal Alemanya. Però fins i tot si només considerem el Principat veurem que el flux de l'emigració cap a d'altres països, àdhuc molt llunyans, no s'aturà, com evidencia l'important corrent migratori que, en aquella mateixa dècada dels seixanta, es produí en direcció a Austràlia, estimulat per les bones condicions ofertes per aquest país.

Tot i l'especificitat que, en aquest escrit, hem concedit a l'exili com a la migració de motivació política per antonomàsia, no podem deixar d'apuntar ara la dimensió política que

17. Barcelona, Club Editor, 1968, p. 41-44. Soldevila aporta el testimoni d'un home originari de Ciutadella que hi emigrà: «¿Si es parlava la nostra llengua a Alger? Déu meu, hi ha ben bé dos-cents pobles, on, per cada habitant que parla francès, n'hi ha deu que parlen la nostra llengua, tan gran és el nombre de mallorquins, menorquins, valencians i catalans que hi habiten» (p. 43).

han tingut i tenen la resta de migracions de caràcter fonamentalment econòmic. En el cas de l'emigració catalana, cal assenyalar que sovint veiem barrejades les motivacions polítiques amb les socioeconòmiques. I que la xarxa d'ajuts i d'institucions (com ara els casals) pensats i nascuts amb l'emigració facilitaren la marxa d'aquells que fugien per raons de caràcter polític. Així, l'exili se sobreposà i es confongué amb una emigració gairebé atàvica. Els desertors de la guerra del Marroc, posem per cas, podien marxar amb força facilitat cap a Amèrica perquè les vies per escapar i per poder mantenir-se ja existien i eren ben consolidades. Una bona part de l'exili del 1936-1939 se sobreposà a l'emigració i això serví per envigorir els casals, fundar-ne de nous i per consolidar i crear noves capçaleres de revistes en català, entre altres iniciatives. Aquesta renovació s'evidencià de manera molt clara a l'Amèrica Central i del Sud (Cuba, República Dominicana, Costa Rica, Mèxic, Veneçuela, Argentina, Xile), però també als Estats Units (Nova York), al nord d'Àfrica (significativament a Algèria) i a Europa, especialment en el cas de França (París, Marsella, Narbona, Tolosa de Llenguadoc), però també en els de Suïssa, Holanda (Amsterdam) i Anglaterra (Londres).¹⁸ Això va permetre, per exemple, que una revista com *Ressorgiment*, fundada a Buenos Aires el 1916, per Hipòlit Nadal Mallol, tingués continuïtat fins al 1972 i es convertís en la capçalera de més durada (ininterrompuda) de les escrites en català (fins i tot si considerem les publicades dins de l'àmbit nacional).

Ja de molt abans de l'etapa iniciada amb l'exili del 1939, però, la defensa de les reivindicacions nacionals catalanes havia estat assumida per la majoria d'entitats sorgides amb l'emigració de finals del XIX i principis del XX, fins al punt que s'havia pogut elaborar una estratègia política per a l'alliberament català, en la qual aquesta emigració havia de tenir un paper fonamental, com passà en el cas d'Irlanda, gran referent de l'independentisme català d'entressegles. Recordem, en aquest sentit, el viatge que emprengué Francesc Macià, amb Ventura Gassol, per terres americanes (durant la dictadura primoriverista) a la recerca de suports polítics i financers per a la seva causa, que tingué fins i tot una concreció política rellevant: l'aprovació, el 1928, a l'Havana, de la Constitució provisional de la República Catalana, redactada per Josep Conangla i Fontanilles.¹⁹

L'emigració catalana, per tant, tingué una extensió molt àmplia, ja que afectà diferents continents, i fou quantitativament i qualitativament molt important tant pel que fa al mateixos territoris catalans com pel que fa a alguns dels països receptors. Un índex de les grans dimensions que tingué ens el dóna el fet que una cançó com *L'emigrant* hagi tingut,

18. F. VILANOVA, «Centre i agrupacions catalans catalans a l'exili 1939-1959» (a partir d'Albert MANENT, *La literatura catalana a l'exili*, Barcelona, Curial, 1989), a *Història: Política, societat i cultura dels Països Catalans*, vol. X, Barcelona, Enciclopèdia Catalana, 1997, p. 97.

19. El text del projecte es pot trobar a *Textos per la llibertat de Catalunya*, Barcelona, Generalitat de Catalunya, 2004.

fins a dates molt recents, en la nostra memòria col·lectiva, gairebé la consideració d'un himne nacional. És per això que gairebé sorprèn la poca atenció que, en general, se li dispensa, fins i tot en les mateixes files dels historiadors i dels científics socials (especialment en relació amb la gran atenció —merescuda— envers l'altra cara del fenomen, envers la immigració). No manquen estudis molt seriosos i fins i tot existeixen grups de recerca sobre el tema (com el que Sebastià Serra impulsà a la Universitat de les Illes Balears, d'una producció científica realment admirable)²⁰ i obres de referència molt ambiciosos i utilíssimes com el *Diccionari dels catalans d'Amèrica*, dirigit per Albert Manent.²¹ Però es troba a faltar una institucionalització que permeti omplir els grans buits que existeixen (no hi ha un «Diccionari dels catalans a Europa», posem per cas), que obri noves vies de recerca i que popularitzi, al gran públic, els resultats de les investigacions.

6. La immigració als Països Catalans

A diferència del que acabem de dir, els estudis i les consideracions de tot ordre sobre la immigració rebuda en els territoris catalans durant el segle XX tenen una tradició molt consolidada i han rebut l'atenció mediàtica i social que mereixen. Ja al primer terç del segle, a l'etapa republicana, va aparèixer un autor i unes obres de primera magnitud, que s'han convertit en un punt de referència obligat (i polèmic) per a la comunitat científica catalana: es tracta de Josep Antoni Vandellós i dels seus llibres *Catalunya poble decadent* i *La immigració a Catalunya*, tots dos publicats el 1935. Encara no trenta anys després, el 1964, es publicà un altre llibre, *Els altres catalans*, de Francesc Candel, referit a la immigració del moment, que tingué un ressò inusitat i que comportà un «gir copernicà» en la política que calia seguir davant d'aquest fenomen migratori. Un i altre autor, en l'aspecte ideologicopolític, es pot dir que representen el pas de la reticència de caràcter etnicista a l'assumpció de la necessitat de la incorporació social i nacional dels nouvinguts (que cal dir que ha estat, dels anys seixanta ençà, l'opció majoritària tant per part dels científics com per part dels polítics catalans). Un canvi que, val a dir, s'explica també pel diferent context històric d'un i altre autor, i pel volum espectacular que prengué la immigració durant els anys seixanta i setanta. És

20. És aquest grup el que impulsà la col·lecció de llibres «Els Camins de la Quimera. L'Emigració Balear a Ultramar» (sostinguda pel Govern i la Caixa de les Balears), que s'inicià amb el volum de Joan BUADES (el director de la col·lecció), Mariantònia MANRESA, Antoni MARIMON i Margalida A. MAS, *El moviment associatiu balear a l'exterior*, Binissalem, 2001.

21. Barcelona, Generalitat de Catalunya, Comissió Amèrica i Catalunya 1992, 1992-1993, 4 v. Aquesta mateixa comissió fou la responsable de l'edició d'un seguit de llibres sobre la temàtica catalanoamericana, d'entre els quals destaquen les actes de les diferents edicions de les Jornades d'Estudis Catalanoamericans.

d'estricta justícia remarcar aquí no tan sols el caràcter pioner de l'obra de Vandellós, sinó també la seva vàlua científica, que, segons Antoni Simon, es caracteritzà «pel bon coneixement dels grans corrents teòrics del seu temps, per l'acurada metodologia estadística i per una interpretació compromesa dels dos grans fets demogràfics de la societat catalana de començament de segle: la baixa natalitat i el fort corrent immigratori arribat a Catalunya procedent d'altres territoris de l'Estat espanyol».²² Entremig d'aquests dos autors, Vandellós i Candel, i posteriorment, el desenvolupament dels estudis científics i les consideracions polítiques sobre el fenomen van adquirir un volum immens. Entre les reflexions d'ordre polític destacà la de Jordi Pujol, autor de *La immigració, problema i esperança de Catalunya* (1976), pel seu marcat caràcter representatiu d'assumpció, per part de la majoria de partits democràtics i catalanistes, de les tesis d'incorporació social i nacional dels nouvinguts, ja apuntades anteriorment per Candel i d'altres. La idea que és català tot aquell que viu i treballa a Catalunya i que amb el seu treball ajuda a construir el país es convertí en una màxima compartida i en la base d'un model d'incorporació original, la validesa del qual abasta el conjunt de territoris catalans i va molt més enllà, ja que pot ser el punt de partida d'una proposta molt vàlida per a l'Europa i el món actuals.

El creixement quantitatiu dels estudis i la profunditat d'anàlisi aconseguida en els darrers decennis del segle es va veure estimulada i facilitada per la institucionalització política, cultural i universitària desenvolupada d'ençà del final del franquisme. Això ha fet possible que a hores d'ara tinguem síntesis molt plausibles i fetes ja amb una important distància històrica sobre l'espectacular flux de la immigració espanyola dels seixanta i del seu relleu per una «nova immigració» d'origen molt més divers (però amb un fort contingent africà i llatinoamericà) d'ençà ja de finals de la dècada dels setanta i dels anys vuitanta. Una nova immigració que no para de créixer i que pot arribar a unes xifres, si no similars, força acostades a l'anterior (com ja succeeix a altres països d'Europa). Abans de finalitzar aquest escrit, vegem algunes dades sobre el volum que arribà a adquirir la immigració espanyola de la segona meitat de la centúria arreu dels Països Catalans a partir d'un article de Ramon Arribas i Carme Ros.²³ Al Principat, en els vint-i-un anys que van del 1961 al 1981, el saldo migratori va ser fortament positiu, ja que va representar gairebé un milió net d'immigrants. Els seixanta foren el període del gran auge, per començar a disminuir durant el quinquenni 1971-1975 i per reduir-se encara més dràsticament a partir d'aleshores. Una mostra del volum percentual d'aquesta immigració ens la dona el fet que l'any 1960 els nascuts al Principat constituïen el 62,7 % de la població, mentre que l'any 1970 els nascuts a la Catalunya estricta eren només el 57,08 % (el mínim històric assolit), per remuntar

22. *Aproximació al pensament demogràfic a Catalunya*, Barcelona, Curial, 1995, p. 123.

23. «Del boom demogràfic a l'envelliment de la població», a *Història: Política, societat i cultura dels Països Catalans*, vol. x, Barcelona, Enciclopèdia Catalana, 1998, p. 72-87.

al 63,76 % l'any 1981. Al País Valencià, durant el mateix període de 1960-1981, el saldo migratori també fou molt positiu, ja que significà una aportació de 549.600 persones. També presentà una davallada a partir del 1975, per bé que fou menys aguda que al Principat durant el període 1975-1981. El 1960, el 80,84 % havia nascut al País Valencià, mentre que el 1970 ho havia fet només el 65,26 %; per pujar al 74,78 % el 1981. A les Illes, el saldo migratori durant el 1961-1981 fou de 150.000 persones. En el cas illenc, la reducció significativa dels nascuts a les mateixes Illes no es produí fins al 1981, que s'assolí un percentatge del 73,19 % (fou, per tant, significativament més tardana que al Principat i al País Valencià). Una altra peculiaritat illenca fou l'important contingent d'immigració procedent de l'Europa rica (especialment d'Alemanya), que es manté actualment. Andorra també quedà afectada per la immigració d'Espanya endins, però també ho fou (en menor mesura) per una immigració de la Catalunya del Nord, d'Occitània i de la resta de l'Estat francès. La Catalunya del Nord constitueix un «cas a part» pel fet d'haver estat marcada d'una manera profunda per una immigració occitana i francesa i d'una manera «prematura» (des de la cronologia de la resta de Països Catalans) per una immigració nord-africana que no ha parat de créixer durant els darrers temps.

Aquesta nova immigració (nord-africana, llatinoamericana, dels països del tercer món, però també d'alguns països del centre i l'est d'Europa), com ja s'ha dit, es va generalitzar a les dècades finals del segle arreu dels territoris catalans i, amb la nova centúria, sembla que encara ha d'augmentar molt més. Les xifres oficials són enganyoses perquè no regulen la immigració il·legal, que sembla que és força alta, però ja defineixen un mapa d'assentaments força diferent en relació amb l'anterior. Així, sabem que la demarcació de Girona té l'índex més alt dels Països Catalans (un 8,5 %), seguida per les Illes (amb un 8 % però amb una substantiva immigració comunitària), Lleida (6,3 %), Alacant (6,1 % i Tarragona (5,9 %).²⁴ En aquest rànquing, el percentatge de Barcelona (5,3 %) no arriba ni a la mitjana del Principat (5,7 %). A Figueres, ja suposa el 24 % de la població actual de la ciutat.²⁵ Un de cada cinc naixements que hi va haver a les comarques de Girona durant el 2005 eren fills de pares immigrants (un 22 %).²⁶

La nova immigració ens planteja, naturalment, nous reptes, molts dels quals col·lectivament no ens havíem plantejat mai abans. Això facilitarà, segurament, una nova mirada més desacomplexada envers el fenomen, però també comportarà visions més crítiques, com ara les recents declaracions d'Antoni Serra Ramoneda (president del Centre d'Economia Industrial), en les qual assenyala que, en la perspectiva d'afrontar les noves onades immigratòries, cal qüestionar un tòpic existent sobre la immigració espanyola dels anys

24. M. BERNABÉ i S. PÉREZ, «La immigració s'arrela al país», *El Punt* (18 gener 2004), p. 3.

25. Dades d'empadronament. Comparativa 2000-2006, Ajuntament de Figueres, 2007.

26. *El Punt* (30 gener 2007), p. 14.

seixanta: «Sempre s'ha dit que Catalunya va poder créixer en aquella època gràcies a la immigració i que, sense aquella mà d'obra, no s'hauria pogut fer. I això no és del tot veritat. Segurament hauríem tingut un creixement diferent, més intensiu en capital [...]. I això [afegeix Serra Ramoneda] no vol dir que faci un comentari negatiu contra la immigració, però hem de ser realistes.»²⁷ Enllà d'aquesta i d'altres consideracions crítiques que existeixen o que puguin aparèixer, cal que siguem ben conscients tots plegats que la nova immigració, com ja succeí amb la vella, constitueix també la gran esperança de futur dels Països Catalans.

27. *Dossier Econòmic de Catalunya* (27 gener - 2 febrer 2007), p. 17.